

Веселка Желязкова (София, България)

ЦЕНЕН ПРИНОС КЪМ ТЕКСТОВАТА ИСТОРИЯ НА КНИГИ ЦАРСТВА

Мария Тотоманова - Панева. *Книги Царства в славянската хронографска традиция* (= Кирило-Методиевски студии. Кн. 27). София, 2019. 212 с. ISBN 978-954-9787-41-2.

Научният интерес към славянския превод на *Книги Царства* се заражда в края на XIX и началото на XX в. Още тогава в трудовете на видните слависти М. Попруженко, А. Соболевски, С. Кулбакин, И. Михайлов, И. Евсеев и др. са поставени въпросите за времето и мястото на възникване на славянския превод, за неговия автор, за различните славянски редакции и тяхното отношение към гръцкия текст, за лексикалните особености, качеството на превода и т.н. И до днес обаче, въпреки направените в последните няколко десетилетия приноси към историята на *Книги Царства* в средновековната славянска писменост, много от тези проблеми все още остават нерешени и дискуссионни.

Ето защо трудът на младата изследователка Мария Тотоманова-Панева „*Книги Царства* в славянската хронографска традиция“ е изключително актуален. Той е първото по рода си системно, целенасочено и цялостно изследване на старобългарския превод на *Книги Царства*, в което е приложена иновативна методология и комплексен филологически подход.

Монографията има ясна структура. Състои се от увод, четири глави, заключение, три приложения, библиография, резюме на английски език и илюстрации от най-важните използвани ръкописи.

В **Увода** (с. 5–6) е посочена основната цел на изследването – да се проследи текстовата история на *Книги Царства* в славянската хронографска традиция в съпоставка с ръкописи извън тази традиция. Формулираните в съответствие с целта конкретни задачи са свързани с текстологическите особености на проучваната старозаветна книга, нейния речников фонд и преводаческата техника на славянските книжовници. Това предполага прилагането на различни методи на анализ – лингвистично-текстологически, сравнително-исторически, лексикално-семантичен, етимологически, диахронен и синхронен, статистически.

Централно място в **първата глава** (с. 7–39) заема описанието на използваните в изследването ръкописи. Това са девет преписа на *Книги Царства* – шест хронографски (руски) и три извънхронографски (южнославянски). Основни са преписите в *Архивския хронограф* (РГАДА ф. 181, № 279/658, означен като А) и в *Елинския летописец* първа редакция (ГИМ, Син № 280, означен като Е), като последният е въведен в научно обращение за първи път. Като допълнителни хронографски преписи са привлечени *Троицкият хронограф* (РГБ, ф. 304.1, № 728, означен като Т), ръкопис *РНБ, ф. 310*, сбирка на

Ундолски № 1 (U), ръкопис *РГБ, ф. 173*, сбирка на Московската духовна академия № 12 (D), и ръкопис *РНБ, № 75/75*, сбирка на Соловецкия манастир (S)¹.

В изследването са включени и три извън-хронографски преписа на *Книги Царства*, централно място сред които заема най-старият български средновековен ръкопис, съдържащ старозаветни книги за индивидуално четене – *F.I.461* от Руската национална библиотека в Санкт Петербург (означен като Р). Много близки до него в текстово и правописно отношение са и ръкописи *РГБ, ф. 256*, сбирка на Румянцев № 29 (R) и *РГБ, ф. 178*, Музейна сбирка № 3750 (M). Затова, макар и да са написани в молдовски скриптории, традиционно те се отнасят към среднобългарската (търновска) редакция на *Книги Царства*. На места за сравнение се привличат данни от още един ръкопис – *РГБ, ф. 87*, сбирка на Григорович № 1/М 1684 (G). Този южнославянски препис е създаден в югозападните български земи през XVI в. и според мнението на досегашните изследователи съдържа редакция (или нов превод), различна от тази в търновските ръкописи, макар че според Св. Николова възхожда към антиграф на книжовниците от Търновската книжовна школа². Смятам, че преписът заслужава

¹ На фона на изключително прецизното описание на използваните ръкописи е дадена противоречива информация за руския ръкопис РНБ, Соловецко собрание 75/75, XV в., който е определен като нехронографски (с. 18). Ръкописът е използван по изданията на Д. Дунков, според когото текстът на *Книги Царства* в този препис показва близост с текста на хронографски преписи. Вероятно това дава основание на М. Тотоманова-Панева да включи ръкописа в т. 1.1.1. *Хронографски преписи*.

² Николова, Св. *К истории текста Книг Царств в славянской письменности*. – В: *Jews and Slavs*. Vol. 3. Jerusalem, 1995, p. 54–68;

вниманието на изследователите и бъдещото му по-детайлно проучване ще хвърли светлина върху текстовата история на *Книги Царства* сред южните славяни. Разбира се, това би било обект на друго изследване.

Тук бих искала да припомня, че според каталога на Р. Матисен³ до наши дни са достигнали над 30 славянски преписа на *Книги Царства*, които влизат в различни по тип кодекси – само *Царства*, *Осмокнижие* и *Царства*, *Царства* и различни пророчески книги и т.н. Според мен би било добре, ако в настоящата монография присъстваше и археографска справка за всички известни преписи на изследваната старозаветна книга.

Значително място в тази част на труда заема подробното описание на състава на *Книги Царства* в *Архивския хронограф*⁴, *Елинския летописец* и ръкопис *F.I.461*, както и прецизното описание на правописно-езиковите особености на трите преписа. В главата е отделено специално внимание на сегментацията на текста в групата на среднобългарските преписи в сравнение с тази в *Архивския хронограф*⁵.

Н и к о л о в а, Св. *Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария завет*. – В: Старобългарският превод на Стария завет. Т. 1. София, 1998, с. XXIV.

³ Mathieson, R. *Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translation from the Old Testament*. – Полята књигописнага, 7 (1983), с. 3–48.

⁴ При описанието на състава на *Четвърта книга Царства* са отбелязани две „неидентифицирани интерполации“ (284b11–29 и 284b36–284c11). По този въпрос вж. М о с т р о в а, Т. *За следите от Методиевия превод на Книгата на пророк Йеремия*. – *Slavia Meridionalis*, 16 (2016), p. 3–19.

⁵ В другите привлечени в изследването преписи текстът не е сегментиран.

Авторката логично достига до извода, че сегментацията на текста в трите средно-български ръкописа е коренно различна от тази в *Архивския хронограф* и очевидно възхожда към общ първоизточник.

Отчитайки текстологическата значимост на поставения въпрос след излизането на рецензираната тук монография, М. Тотоманова-Панева продължава и задълбочава изследването си в тази насока, като привлича и нов материал, а именно *Вилнюския хронограф* и *РГБ, ф. 87*, сбирка на Григорович № 1/М 1684⁶. Изследователката достига до извода, че трите традиции на *Книги Царства* – чети, хронографска и тълковна, следват различни традиции по отношение на сегментацията на текста. Тя споделя изказаното вече мнение за други библейски книги, а именно *Битие* и *Изход*, че сегментацията е вторична спрямо първоначалния превод и би могло да се свърже с възраждането на българската държавност и книжнина през XIV в. Що се отнася до рубрикирането на текста в тълковната редакция, представена в ръкописа от сбирката на Григорович, М. Тотоманова-Панева допуска, че сегментирането на текста и вмъкването на тълкуванията се е случило едновременно с редактирането на първоначалния превод⁷.

⁶ Тотоманова-Панева, М. *Към историята на славянския превод на Книги Царства. Сегментация на текста*. – *Palaeobulgarica*, 43 (2019), № 4, с. 52–66.

⁷ Изкушавам се да направя паралел със сегментирането на текста в *Осмокнижието*, още повече че някои от ръкописните източници съдържат както *Царства*, така и *Осмокнижието*. Що се отнася до *Книга Изход*, сегментацията в *РГБ, ф. 256*, сбирка на Румянцев № 29 (и в другите ръкописи, възхождащи към търновски протограф) и в *РГБ, ф. 87*, сбирка на Григорович № 1/М 1684 (както в още няколко западнобългарски и сръбски преписа)

След подробното представяне на източниците на изследването М. Тотоманова-Панева се спира на историята на проучванията на славянския превод на *Книги Царства*. Тази част от монографията прави впечатление с отличната библиографска осведоменост на изследователката и уменията ѝ да открие най-важното в предходните научни трудове по темата.

Втората глава (с. 40–65) цели да изясни отношенията между използваните преписи чрез анализ на разночетенията, пропуските и добавките. При изолирането на разночетенията и в текстологическия анализ не са включени паримейните четения от *Книги Царства*, тъй като те липсват в *Архивския хронограф*⁸. Екскерпираният материал е класифициран на две равнища: по преписи (и група преписи) и според типа на разночетенето. Типовете раз-

е напълно различна, въпреки че самият текст принадлежи към една и съща редакция (Z h e l y a z k o v a, V. *The Headings in South Slavonic Copies of the Book of Exodus*. – In: *The Bible in Slavic Tradition*. Leiden–Boston, 2016, p. 107–122). Не е така с рубрикирането на останалите книги от *Осмокнижието* – в тях няма разлика между търновските и западнобългарските ръкописи (С л а в о в а, Т. *Южнославянската ръкописна традиция на Книга Битие (археология, структура и сегментация на текста)*. – Старобългарска литература, 57–58 (2018), с. 96–127).

⁸ Смятам, че с оглед на един от най-важните въпроси около текста на *Книги Царства* – за времето и мястото на славянския превод, паримейните четива са много важни. В последно време те събудиха интереса на италианския славист Алесандро-Мария Бруни. На международната конференция „Голи са всички народи без книги“, организирана от Славянския институт в Прага през 2019 г., той представи изследването си „Старославянският превод на *Книги Царства*: бележки върху паримейните четения и тяхната по-късна текстова традиция“, което все още не е публикувано.

ночетения са разделени на дължащи се на преписвачески грешки, на редакторска намеса (от своя страна те биват лексикални и словоредни) или на различен гръцки оригинал.

Тази добре обмислена, логична и прецизна класификация позволява на М. Тотоманова-Панева да стигне до важни и убедителни изводи относно текстовата история на *Книги Царства*. Преди всичко става ясно, че може да се говори за единство на ръкописната традиция на проучваната старозаветна книга, т.е., че всички привлечени в изследването преписи (хронографски и извънхронографски) отразяват един и същи превод.

Многобройните съвпадения на текстовете и лексикално равнище между А, Е и руските преписи говорят за съществуването на общ хипархетип АЕР, който е по-верен на гръцкия текст по изданието на Брук, Маклийн и Текери, отколкото хипархетипът на среднобългарските преписи (В). В такъв случай съвсем логично се поставя въпросът в кой от двата хипархетипа е било извършено редактиране по друг гръцки образец. Според изследователката по-вероятно е това да е осъществено в АЕР, доколкото част от лексикалните варианти в АЕР (в това число и многобройните прабългаризми) са характерни за преславската редакция на старобългарските библейски книги, макар че за цялостна преславска редакция не може да се говори. В същото време другото предположение – че редактиране е било извършено в хипархетипа на среднобългарските преписи В, не бива да се пренебрегва. Известна светлина по този въпрос би могло да даде привлеченият като допълнителен източник в настоящото изследване западнобългарски препис на *Книги Царства* в ръкопис РГБ, ф. 87, сбирка на Григорович № 1/М 1684. Редица четения в него съвпадат с четенията в АЕР, а не с тези в В (например

1Ц 4:9 γίνεσθε εἰς ἄνδρας и бъдат мъжи АЕР + G – мъжаите са В; 1Ц 6:6 βαρύνετε ὑταγчисте АЕР – утер'чъваете G – ожеститете В; 1Ц 7:3 ἐτοιμάσατε οὐροτομαίτε АЕР + G – оуправъте В; 1Ц 12:3 ἀποκρίθητε вѣщаите АЕР – ѿвѣщаите G – глите В; 1Ц 17:2 παρατάσσονται στραχοу АЕР + G – направъѣхъ В и т.н.). Аналогични наблюдения може да бъдат направени и при съпоставката на руските и среднобългарските преписи (съответно западнобългарските и търновски) на *Книга Изход* (Изх. 16:31 στέμμα κορίου бръшно⁹ – мочка; Изх. 3:12 λατρεύετε да са поклонѣ – да се помолете боу; Изх. 6:19 κατὰ συγγενείας по сѣрѣвствію – по сѣрѣвоольствоу и т.н.)¹⁰. Подобни примери ме насочват към редакторски изменения, направени в текста на библейските книги от търновските книжовници, вероятно с използването на други гръцки образци. Фактът, че те не са отразени в критическите издания на гръцкия текст, може да бъде обяснен с това, че те не са оцелели или пък с това, че са по-късни и не са от такова значение за изследователите.

Представеният материал показва, че А и Е имат много общи четения с В, които ги противопоставят на руските преписи R. Тези общи лингвистични особености явно са наследени от архетипа и свидетелстват, че в редица случаи А и Е, заедно с В, са съхранили по-добре първоначалния превод.

От своя страна лексикалните различия, неподкрепени от гръцкия текст, словоредните различията на един и същ гръц-

⁹ На първо място е посочен вариантът в молдавските ръкописи (възхождащи към търновски протограф), а на второ – този в западнобългарските и руските преписи.

¹⁰ Ж е л я з к о в а, В. *Книга Исход в южнославянских списках XV–XVI вв.* – *Studi Slavistici*, 13 (2016), p. 225–240.

ки текст, пропуските без опора в гръцкия текст и преписваческите грешки, общи за преписите D, S и T, говорят, че през XIV в., откогато датира препис T, вече е факт ново разклонение на текста на *Книги Царства*. От този протограф впоследствие се е отделило разклонението DS.

Заслужават внимание и примерите, показващи, че A, руският препис U и протографът на среднобългарските преписи B споделят общи особености. Това показва, че на някакъв етап от битуването на текста на *Книги Царства* на руска почва е била извършена сверка по препис, който носи характеристиките на хипархетипа AEB и който явно е бил сметнат за авторитетен.

Третата глава (с. 66–100) е посветена на особеностите на архетипа на *Книги Царства*. Тук са разгледани няколко въпроса, централен от които е този за типологизацията на грешките, принадлежащи към архетипния превод. Качеството на славянския превод на *Книги Царства* и наличието на множество грешки при предаването на гръцкия оригинал са коментирани и от предишни изследователи (напр. С. Кулбакин, Д. Дунков, Фр. Томсън, Т. Славова). За пръв път обаче именно в настоящата монография грешките са систематизирани и анализирани в тяхната цялост и по новаторска методология, като те се превръщат в основен критерий за определяне на цялостното състояние на първоначалния текст¹¹. Трябва да се отбе-

лежи, че изолирането и систематизирането на грешките в един преводен текст, при това достигнал до нас в преписи, които са с четири-пет века по-късни от превода, е изключително трудна работа, която изисква не само добро познаване на славянския текст, но и висока степен на владеене на старогръцки, вътрешен усет към езика и богата обща култура. Качества, които безспорно авторът на настоящия труд притежава.

Според направената класификация най-чести са грешките, предизвикани от объркване на близко звучащи и близки по графика гръцки думи, резултат от неправилно слухово или визуално възприемане на гръцкия първообраз. Немалка част от тях се дължат на неправилно етимологизиране. Други може да бъдат обяснени с неправилно разчленяване на текста, станало както при първоначалния превод от гръцки, така и на ранен етап от славянската текстова традиция. Посочени са грешките, възникнали поради объркване на контекста и влияние на близки стихове. Въпреки че личните имена, етнонимите и топонимите, с които текстът на *Книги Царства* изобилства, не се разглеждат специално в монографичното изследване, приведени са и доста примери на преосмислени (неправилно разчленени) собствени имена. Изключително интересни са грешките, свързани с имената на непознати за славянския преводач названия на божества и различни реалии, свързани с езически култове. Към грешките са при-

¹¹ В последните десетилетия въпросът за типологическата стойност на грешките е поставян и по отношение на други библейски книги. Към цитираните в рецензираната монография изследвания можем да добавим и: С л а в о в а, Т. *Езикът на грешките в ранната славянска книжовна традиция*. – В: *Език и история на българските средновековни текстове*. Сборник в чест на Екатерина Дограмаджие-

ва (= Кирило-Методиевски студии. Кн. 14). София, 2001, с. 22–31; Т а с е в а, Л., А. Р а б у с. *Преводачески и преписвачески грешки в славянската ръкописна традиция на книгата на пророк Иезекил*. – В: *Средновековието в огледалото на един филолог*. Сборник в чест на Светлина Николова (= Кирило-Методиевски студии. Кн. 18). София, 2009, с. 136–151.

числени и объркванията, възникнали поради контекста, посочени са редица специфични преводачески решения, както и случаите на свободен превод.

Непременно трябва да се отбележи, че преводаческите грешки не са просто изброени, а са анализирани от всички възможни аспекти, като е потърсена причината за тяхната поява. Това дава възможност на М. Тотоманова-Панева да направи важни заключения за текстовата история на *Книги Царства*. Фактът, че едни и същи типове грешки се повтарят и в четирите книги, показва, че преводът е извършен от преводач или група преводачи със сходна подготовка и със славянско езиково съзнание при неразвита преводаческа традиция в ранните години след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България.

Интерес в тази част на изследването предизвикват и следите от глаголица в достигналите до нас преписи на *Книги Царства* – запазени нетранслитерирани глаголически букви, разминавания в цифрите и други грешки, които може да бъдат обяснени само с глаголически протограф. Изчерпателно са описани и пропуските и добавките, които присъстват във всички използвани преписи и следователно характеризират архетипния превод на текста.

Четвъртата глава (с. 101–144) е посветена на лексиката на славянския превод на *Книги Царства*, която се анализира от няколко гледни точки. Според произхода си тя се групира като славянска и неславянска. Чуждите думи са разделени на гърцизми, прабългаризми, хебраизми, латинизми и германизми. Особено внимание е отделено на гърцизмите, тъй като тяхното количество в текста на *Книги Царства* е значително. Според семантиката им те са класифицирани в седем лексико-семантични групи: реалии от ежедневието; лексеми от областта на

строителството, названия на постройки и храмове; религиозно-църковни и библейски понятия; лексика от областта на флората; лексеми, назоваващи различни езически реалии; военна терминология и лексика, назоваваща владетелски реалии. На второ място гърцизмите са характеризирани според наличието или липсата на славянски съответствия в *Книги Царства*. Анализирайки гърцизмите, които имат славянски съответствия, М. Тотоманова-Панева прави два важни извода. Единият е, че колебанието на преводача при избора му на гръцка или славянска лексема говори за липса на установена книжовна норма. Другият е, че в рамките на хронографската редакция се установява замяна на някои от гърцизмите със славянските им съответствия, което е характерно за преславската редакция на старобългарските богослужебни книги. Немалка част от гърцизмите нямат славянски съответствия, тъй като вероятно са били непознати за преводача. Става дума за наименования на военни служби, религиозни понятия, езически реалии, названия на музикални инструменти и др.

Проучването на лексиката на *Книги Царства* продължава с анализ на употребените прабългаризми. Техният брой е значителен и наличието им според М. Тотоманова-Панева е още едно доказателство, че преводът на проучваната библейска книга е извършен в ранната старобългарска епоха – края на IX – началото на X в. Важно е и наблюдението, че повечето прабългаризми в текста влизат в синонимни отношения със славянски или гръцки лексеми, налице са и словообразователни варианти.

Традиционно за подобен род лексикални изследвания М. Тотоманова-Панева разглежда съотношението между кирило-методиевската и преславската лексика в текста на *Книги Царства*. Картина-

та е пѣстра. Общо са засвидетелствани представители на 46 от известните двойки преславски и непеславски лексеми. В шестнадесет случая във всички преписи са засвидетелствали само кирило-методиевските лексеми, употребени без преславските им варианти. Само в три преславизмите са регистрирани без съответните им архаични синоними. Преобладават едновременно употребените двойки синоними, нещо обичайно за преписи от XIV–XV в., в които с течение на времето са се наслагвали различни влияния. Много важно е наблюдението на авторката, че между отделните преписи се откриват разлики, като преславизмите са съсредоточени предимно в хронографските преписи, т.е. вероятно е те да са вторични и резултат от по-късна редакция на текста. Като цяло направеният анализ на употребените кирило-методиевски лексеми затвърждава изказаното вече в монографията мнение, че преводът на *Книги Царства* е възникнал в относително ранна епоха и вероятно съвпада с периода на книжовната дейност на първите Кирило-Методиеви ученици.

Съществен принос за проучването на лексиката на *Книги Царства*, а и за старобългарската лексикология като цяло, е тази част от монографията, която е посветена на редките думи и хапаките. Авторката споделя мнението, че те могат да се използват като косвено свидетелство за осветляването на въпроса кога и къде е бил преведен текстът на *Книги Царства*. За изолирането им целият речников фонд на *Книги Царства* е сравнен както с лексиката на т.нар. класически старобългарски канон, така и на голям корпус старобългарски паметници (преводни и оригинални), запазени в късни преписи. Привлечени са исторически речници и индекси на отделни произведения. В резултат на съпоставките са изолирани 48 редки

думи¹² и 20 хапакса. Авторката установява, че единадесет от редките лексеми в *Книги Царства* са употребени и в химнографските сборници *Миней* и *Триод*, чийто превод се свързва с дейността на Климент Охридски и на Константин Преславски. Съществува и известна близост с речниковия състав на други старозаветни библейски книги. В същото време незначително количество от редките лексеми в *Книги Царства* са употребени в *Супрасълския сборник*, *Чудовския псалтир*, *Шестоднева на Йоан Екзарх*, *Симеоновия сборник* и други паметници, които се свързват с Преславското книжовно средище. Според М. Тотоманова-Панева тези данни подкрепят извода, че преводът на *Книги Царства* трябва да бъде свързан с ранната старобългарска (допреславска) епоха.

Напълно съм съгласна с направеното заключение, което всъщност вече е доказано от текстологическото проучване, анализа на преводаческите грешки и особеностите на лексиката като цяло. Що се отнася до анализа на редките думи, според мен той е от голяма важност за характеристиката на лексикалния състав на *Книги Царства* и допринася за обогатяването на представите ни за лексиката на старобългарския език, но не и за изясняването на въпроса за времето и мястото на превода. Самото понятие „редки думи“ е много относително. Честотността на думите и тяхното наличие/отсъствие в даден текст до голяма степен зависи от неговото съдържание и стил. Трябва да се има предвид и фактът, че на наше разположение са значително по-късни преписи, които съдържат лексикални иновации. Връзката с химнографските сборници *Миней* и *Триод* за мен също не е убедителна. Преди

¹² За редки се приемат тези лексеми, които имат фиксации в до пет славянски паметника (от привлечените в изследването).

всичко ние не разполагаме с лексикографски справочници, отразяващи лексиката на най-архаичните достигнали до нас *Минеи* и *Триоди*¹³. Информацията, която можем да получим от историческите речници, не е пълна и често възхожда към късни ръкописи (или дори печатни издания), които съдържат вторична редакция на текста или дори нов превод. Фактически най-много общи „редки думи“ има между *Царства* и *Михановичевия четиминей*, обаче последният не е химнографски сборник, тъй като съдържа не службите за светците, а техните пространни жития, т.е. като тип книга не се различава от *Супрасълския сборник*. Общите лексеми с други библейски книги (отново единадесет на брой) също не дават особена информация, тъй като едни от книгите са свързани с преводаческата дейност на Методий (напр. *Песен на песните*, *Книга на Исус, син Сирахов*), а други – с Преславското книжовно средище (*Битие*, *Изход*, *Иеремия*). Не е отчетено и дали дадена лексема принадлежи към паримейния или към чети-превода. Например глаголтът въповадити ‘впрягам’ (грц. ζεύωμι) се разглежда като общ между *Царства* и

¹³ Едни от малкото налични речници – тези на декемврийските богослужбни минеи от XII–XIII в. (Christians, D. *Wörterbuch zum Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember slavisch-griechisch-deutsch nach ostslavischen Handschriften des 12. und 13. Jahrhunderts mit einem Glossar griechisch-slavisch* (=Patristica slavica. Hrsg. von H. Rothe. Bd. 8). Wiesbaden, 2001) и на *Илина книга* (Крысько, В. *Илина книга. Рукопись РГАДА, Туп. 131. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели*. Москва, 2005), не са използвани в настоящото изследване. Съпоставката, направена от мен, на редките думи от *Книги Царства* със словоуказателя на *Илина книга* не показва никакви съвпадения.

Изход, но той е характерен за паримейния превод, докато в чети-превода е употребен глаголтът въпраци¹⁴.

Монографията завършва със **Заклучение** (с. 145–149), в което М. Тотоманова-Панева обобщава направените в предходните части на труда изводи и очертава историята на старобългарския превод на *Книги Царства*. Убедително е твърдението ѝ, че преводът е допреславски и е възникнал в ранната старобългарска епоха на границата на IX–X в. Що се отнася до мястото на създаването му, изследователката се въздържа от категорично мнение, като отбелязва, че преводът би могъл да възникне както в Североизточна България, така и в югозападните предели на Първото българско царство.

Важно справочно значение имат и трите приложения: Показалец на коментираниите лексеми (с. 150–155), Лексикални и

¹⁴ Отчитайки важноста на въпроса за диференциацията на лексиката на старозаветните книги от гледна точка на принадлежността ѝ към лексикалния инвентар на по-старите кирило-методиевски преводи или по-късните преславски преводи (или редакции), съвместно с Валерия Ефимова преди няколко години предложихме метода „от гръцката лексема към славянската“ (Е ф и м о в а, В., В. Ж е л я з к о в а. *К изучению лексики древнейших славянских рукописей Ветхого Завета в сопоставлении с лексикой рукописей Нового Завета и других рукописей „старославянского канона“*. – Славяноведение, 2014, № 4, с. 3–14). Най-общо казано, същността му се състои в това да се проследят славянските съответствия на общи за два или повече текста гръцки думи и те да се съпоставят със съответствията във вече атрибутирани текстове. Трябва обаче да признаем, че прилагането на този метод, макар и да дава добри резултати, е свързано с големи трудности, тъй като изработването на указатели, в това число гръцко-старобългарски, на важни писмени паметници все още е някъде в бъдещето.

словоредни разночетения в *Книги Царства* (с. 156–176) и Пропуски и добавки в текста на *Книги Царства* (с. 177–188).

В заключение още веднъж ще подчертая, че монографията „*Книги Царства* в славянската хронографска традиция“ е значим принос към историята на старобългарския превод на Стария завет. Постановените въпроси, свързани с текстологиче-

ските особености, преводаческата практика и старобългарската книжовна норма, типологията на грешките и лексикалния състав на старобългарските преводни текстове, ще предизвикат интереса на много специалисти, а приложената иновативна методика, съчетана със задълбочени анализи и находчиви решения, ще се превърне в образец за бъдещи изследвания.

*Веселка Желязкова,
Кирило-Методиевски научен център – БАН*